

KESKAEGSED MAAVALDUSED – UUS ALLIKAS ARHITEKTUURIUURIJALE

Kersti MARKUS

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; kersti.markus@ai.ee

Kirikuehitus oli 13. sajandil tihedalt seotud maaomandiga ja paavstide protestidele vaatamata käsitlesid ülikud pühakoda kui oma isiklikku omandit. Erakirik võis funktsioneerida nii privaatse pühakoha kui kihelkonnakirikuna. Kuid eraisiku kõrval võis ehitusisandaks olla ka kollektiiv, näiteks vabad suurtalunikud või kiriklik korporatsioon.

Mis tüüpi kirikud olid aga taaniaegses Eestis? Käesolevas artiklis on võetud vaatluse alla Tallinna ümbritseva kahe muinaskihelkonna alale jäävad kirikud ja maavaldused. *Ocriele* vastab üldiselt hilisemale Jüri kihelkonnale ja Rebala hõlmab Jõelähtme, Kuusalu ja Harju-Jaani kihelkonda. Analüüsi tulemus näitab üsna sarnast pilti Taanis toimunuga. Nii nagu Lõuna-Skandinaavias kristianiseerimise algaegadel olid ka Eestis esimesed kirikud erakirikud, kuuludes kõrgaadlile (Jõelähtme, Saha), kuningale (Vaskjala) või kloostrile (Kuusalu). Piiskopi roll oli tagasihoidlik. Alles 14. sajandi teisest poolest alates võiks rääkida kihelkonnakirikute kogudusekiriku mõistes, isegi siis, kui maa ja patronaadiõigus kuulus eraisikule.

Kihelkonnakirikute rajamisest Põhja-Eestis tundub meil tänu Paul Johansenile olevat üsna selge pilt. “Taani hindamisraamatus” on kiriklike keskuste kujunemislugu antud lausa aastase täpsusega ja näib järgivat loogilist struktuuri. Laias laastus võiks rääkida kõrgemalt poolt paika pandud skeemist, mida siis tagasilöökide kiuste edukalt järgiti. Kirikute rajajaks ja patrooniks peab Johansen enamikul juhtudest maaisandat, st Taani kuningat. Mõnikord on ta aga siiski sunnitud tunnista, et patrooniks võis olla ka vasalliperekond (Viru-Nigula, Kadrina, Lüganuse ja Jõhvi). 13. sajandi keskpaigaks oli Harju- ning Virumaal kihelkonnakirikute võrgustik välja kujunenud ja edasine areng kulges kuni Jüriöö ülestõusuni rahulikult.¹

Kunstiajaloolased on aga seevastu suures hädas. Kirikute ehitusloolisel arengul ei näi Harju- ning Virumaal olevat sisemist loogikat ja suured raskused on dateeringutega. Kui Saare- ning Läänemaal ja Järvemaal valmisid 13. sajandil kivi-kirikud, siis Põhja-Eestis võib samaaegseid kivihooneid vaid ühe käe sõrmedel üles

¹ Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. Kopenhagen; Reval, 1933, 193–211.

lugeda. Põhiosa sakraalehitistest valmis 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandil. Eriti torkavad silma Harjumaa koorita saalkirikud, kus puudub igasugune dekoor ja lääneviilu ehib tagasihoidlik viilutorn. Villem Raam, selle piirkonna kirikute parim asjatundja, on neid õigusega pidanud pigem kabeliteks kui täiemõodulisteks kirikuteks. Tema tõstas ka Tallinna dominiiklaste ja Harjus suuri maavaldusi omavate tsistertslaste rolli ehitustegevuses. Mungaordude mõjuta oleks niisuguse arhitektuuri levikut raske seletada.² Kuidas aga sobitada sellesse pilti valitsejarõdu ja linnusetornidega Jõelähtme kirik?

Vägisi tekib tunne, et Johanseni maalitud pilt Põhja-Eesti kristianiseerimisest on liialt lihtsustatud. Mis seal 13. sajandil õieti toimus? Miks me ei tea midagi selle perioodi kirikutest? Kas tõesti oli Taani kuningas ehitusisand, kes oli vastutav kihelkonnakirikute ehituse eest? Ja mis asi üldse on kihelkonnakirik?

Skandinaavias on viimastel kümnenditel aktiivselt uuritud kihelkondade teket ning arengut ja kirikute rolli selles. Tasapisi on hakanud välja kooruma pilt, mis erineb paljuski traditsioonilisest arusaamast. Kirik keset kihelkonda, kuhu kõigil elanikel oli võrdselt hea ligipääs ja mille ehituse eest ühiselt vastutati, võib sobida põhjapoolsete piirkondade kristianiseerimisperioodi, kuid mitte Lõuna-Skandinaaviasse (Taani ja Götamaad Rootsis).³ Varasemad kirikud on püstitatud erainitsiatiivil. Kristianiseerimise ajajärgul rajati kuninga ja piiskopi eestvedamisel ristimiskabeleid nende mõisa ning linnalistesse asulatesse. Need “avalikud” pühakojad mängisid põhirolli rahva usulises teenindamises, ja piirkonnad, mida nad teenidasid, olid üsna amorfseid. Ribe ümbruse kirikute uurimisel avastas Ebbe Nyborg otsese seose kuninga ning piiskopi patronaadiõiguse ja kiriku läheduses nendele kuulunud hiiglaslike maavalduste vahel läbi keskaja. Sealsetes mõisates olid ka kõige esinduslikumad kivikirikud.⁴ Ülikute ja suurतालunike initsiatiivil levis kirikute ehitus kiiresti ka lokaalsel tasandil ja nende otsustusõigus kirikute üle oli väga suur. Kümne sisseseadmisega 1100. aasta paiku muutus kirikute rajamine piiskopi ning praostide poolt paremini reguleeritavaks ja nende ülalpidamine avalikumaks. 12. sajandit võibki pidada Taanis kihelkondade kujunemise ajaks. Siis pandi paika kirikute asukohad, mis tähendas, et nii mõnigi kirik rändas teise kohta ja hõredamalt kaetud piirkondadesse rajati uusi, peeti läbirääkimisi kihelkondade piiride ja suuruste üle. Arhitektuurist lähtuvalt võib märgata tendentsi, et uusrajatised on vanadest pühakodadest tagasihoidlikumad. Ilmselt ei jätkunud sealsetel maaomanikel piisavalt ressursse. Paljudel kabelitel võttis aastaid kihelkonnakiriku

² **Raam, V.** Arhitektuuri- ja kunstimälestised. Sakraalehitised. – Harju rajooni ajaloo- ja kultuuri-mälestised. Tallinn, 1988, 50–103.

³ **Ferm, O.**, toim. Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till det medeltida Sverige, 5. Stockholm, 1991; **Bonnier, A. C.** Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250–1350. Uppsala, 1987; **Nyborg, E.** Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognkirkebyggeri. – Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg. København, 1983; **Wienberg, J.** Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark. Lund Studies in Medieval Archaeology, 11. Stockholm, 1993.

⁴ **Nyborg, E.** Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. – Hikuin, 1986, 12, 30.

staatuse jõudmiseks, mis tähendas õigust pidada ülal preestrit, saada kümnist ja ohvriande. Kõik see pidi toimuma kabeli patrooni ja kihelkonna rahva nõusolekul.⁵

Küllalt sarnane oli pilt ka Saksamaal. Friedrich Möbius jõudis 12.–13. sajandi külakirikuid uurides järeldusele, et ehituse taga seisis enamasti klooster või madalam aadel ja kirik rajati omaniku maale. Seejärel eraldas piiskop ristimis- ja matmisõiguse, tõstes pühakoja kihelkonnakiriku staatuse.⁶ 13. sajandi Ungaris võib aga täheldada eriti aktiivset ehitustegevust aadliperekondade maavaldustes. Ühele perele võis kuuluda mitukümmend kihelkonnakirikut, nende seas oli nii puust kabeleid kui ka kivikirikuid.⁷

Seega on maavaldused ning kirikud üksteisega lahutamatu seotud ja pühakodade asukoht ning arhitektuur võib rääkida üsna palju omanikust ja vastupidi. Lähedus keskaegsele kivimajale või linnusele, teade varasema mõisa olemasolust või ühele inimesele kuuluvate suurte maavalduste kontsentratsioon pühakoja ümbruses võib tähendada, et tegemist on kunagise erakirikuga. Enamasti ei asetse sellised kirikud kihelkonnas tsentraalselt. Taani uurijad on jõudnud järeldusele, et erakirikute rajamise põhimotiiviks oli mugavus ja staatus. Kirik oli kodule lähedal ja näitas rajaja positsiooni ühiskonnas.⁸ See pilt läheb väga hästi kokku “Gutasagas” kirjeldatuga: Ojamaa mõjuvõimsaim mees Likkair Tark laskis end ristida koos naise, laste ning teenijarahvaga ja ehitas oma hoovi kiriku, mida praegu kutsutakse Kivikirikuks ja mis oli esimene kirik saare põhjaosas.⁹

Paavstide kurtmisest 12.–13. sajandil võib aru saada, et ülikud käsitasid kirikut kui oma isiklikku omandit. Ehitusisandana võtsid nad endale õiguse panna ametisse preester ja sekkuda riitustesse. IV Lateraani kirikukogu dekreetidest võib välja lugeda, et esines ka selliseid patroone, kes omastasid preestri sissetulekud ja sellega hingekarjase nälga jätsid, või kui preester ei meeldinud, siis lausa otsa peale tegid.¹⁰

Kes ehitasid siis 13. sajandil kirikuid? Ehitusisandaks võis olla nii kollektiiv kui ka üksikisik. Kollektiivi moodustasid kas vabad suurtalunikud või kiriklik korporatsioon (toomkapiitel, klooster). Esimesel juhul oli tegemist koguduse- ja teisel korporatsioonikirikuga. Ainuisikulise ehitusisanda kirikut võiks nimetada erakirikuks, näiteks üliku- ja kuningakirikud. Erakirik võis funktsioneerida nii privaatse pühakoja kui kihelkonnakirikuna. Kogudusekirikud olid aga eranditult

⁵ Samas, 28–33.

⁶ **Möbius, F.** Die Dorfkirche im Zeitalter der Kathedrale (13. Jh.). – Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, Bd. 128, Heft 3. Berlin, 1988, 35–36.

⁷ **Entz, G.** Die Dorfkirche in den schriftlichen Quellen des mittelalterlichen Ungarns. – Rmt: Regionale, nationale und internationale Kunstprozesse. IV. Jahrestagung des Jenaer Arbeitskreises für Ikonografie und Ikonologie. Koost F. Möbius, H. Scieurie. Jena, 1983, 131.

⁸ **Wienberg, J.** Den gotiske labyrint, 150–153; **Nyborg, E.** Kirke – sognedannelse – bebyggelse, 34.

⁹ **Gannholm, T.,** koost. Guta Lagh med Gutasagan. Lund, 1994, 103.

¹⁰ **Foreville, R.** Lateran I–IV. Mainz, 1970, 419, 423, 428–429; **Smedeberg, G.** Nordens första kyrkor. Stockholm, 1973, 170 jj.

kihelkonnakirikud. Ka osa korporatsioonikirikutest (kloostrikirikud) võis tegutseda kogu kihelkonna huve silmas pidades.¹¹

Mis tüüpi kirikud olid aga taaniaegses Eestis? Käesolevas artiklis on võetud vaatluse alla Tallinna ümbritseva kahe muinaskihelkonna alale jäävad kirikud ja maavaldused. *Ocriele* vastab üldiselt hilisemale Jüri kihelkonnale ja Rebala hõlmab Jõelähtme, Kuusalu ja Harju-Jaani kihelkonda.

ÜLIKUKIRIK

Saha kabel on tõenäoliselt üks enim mõtteainest pakkuv sakraalhoone Harju-maal. Seda eelkõige “Taani hindamisraamatus” esineva märkuse tõttu: *ubi fuit ecclesia et cimiterium adhuc est*. Siit võib järeldada, et 1241. aastaks oli kirik hävinud, kuid surnuaed veel eksisteeris. Johanseni arvates rajati pühakoda *Ocriele* muinaskihelkonna esimese kirikuna ja hävitati 1223. aasta eestlaste ülestõusu ajal.¹² Loole lisab aga vürtsi legend, mille järgi on Saha kabel Tallinna linnast 50 aastat vanem ja rajatud merehädast pääsenud Taani kaupmeeste poolt.¹³

“Taani hindamisraamatus” mainitud kirik on ilmselt praeguse kabeli varaseim eelkäija, sest surnuaialt leitud esemed viitavad laibamatusele maa-aluses kalmistus ajavahemikul 1150–1250.¹⁴ Miks oli aga vaja rajada kihelkonnakirikut ääremaal? Ühtivad ju vahetult Saha juures Jõelähtme ja Jüri kihelkonna piirid. Johanseni kontseptsiooni kohaselt oli *Ocriele* muinaskihelkond ühele kirikule liiga suur ja seetõttu planeeriti Saha selle kirde- ja Lehtse edelaossa. Samas tuleb tõdeda, et kui 1241. aasta nimekirjades räägitakse Sahast kui hävinud kiriku asukohast, mainitakse Lehtset kui võimalikku sobivat paika pühakoja ja kalmistu jaoks (*ubi aptus locus ecclesie est et cimiterij*).¹⁵ Kiriku ehituseni aga ei jõutudki. Seega ei ole pühakodade ehitus planeeritud üheaegselt, mis välistab ka kihelkonna tükeldamise kavatsuse.

Asukohast tulenevalt ei saanud Saha olla kogu kihelkonda teenindav kirik. Kes võis siis olla kiriku ehituse taga? Johansen püüdis Saha esimese pühakoja rajamist siduda piiskopiga, sest naabermaavaldused Maardus ja Saarnel kuulusid juriidiliselt kirikule.¹⁶ See arvamus ei ole aga põhjendatud, sest sellisel juhul oleks piiskop pidanud tagasi nõutama ka Saha küla, kuid selle vastu ei tundnud ta vähi- matki huvi. Pealegi kuulus Saha *Ocriele* muinaskihelkonda, Maardu ja Saarne

¹¹ **Ferm, O., Rahmqvist, S.** Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid. – Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück, 1985, 5, 4, 67–68; **Wienberg, J.** Den gotiske labyrint, 148–153.

¹² **Johansen, P.** Die Estlandliste, 198.

¹³ **Jung, J.** Muinasteadus Eestlaste maalt, III. Jurjev, 1898, 51.

¹⁴ **Lang, V.** Muistne Rävala, 1. (Muinasaja teadus, 4.) Tallinn, 1996, 247.

¹⁵ **Johansen, P.** Die Estlandliste, 197–199.

¹⁶ Samas, 202; hiljem muutis ta oma seisukohti ja pidas Saha kabelit erarajatiseks. **Johansen, P.** Nordische Mission. Revals gründung und die Schweden siedlung in Estland. Stockholm, 1951, 104–105.

aga Rebala kihelkonda. Pigem on viimased seotud Jõelähtme kirikuga, mille küla oli algselt piiskopi omanduses.¹⁷

Võrreldes maaomandi muutusi *Ocriele* kihelkonnas 1238. ja 1241. aastal, ilmnevad huvitavad asjaolud. Põhiosa territooriumist kuulus 1238. aastal Mõõgavendade Ordule, s.o 294 adramaast oli vasallidele läänistatud 47. Taani kuningas võttis üle mõõgavendade maa, läänistades seal ainult 12 adramaad Sahal ja 2 sellega piirnevas Kärzas eesti soost ülikule Hildelempele.¹⁸ Varem vasallidele kuulunud külad jaotusid piiskopi, Jaani seegi ja Dünamünde munkade vahel.¹⁹ Ainult 5 adramaad Puiatul oli eestlase Villelempe isiklik omand, mis viitab mõisale. Kahjuks ei ole võimalik tõestada, kas Villelempe omand ulatub vallutuseelsesse aega.²⁰ Seega valitses *Ocriele* kihelkonnas 1241. aastal üsna omapärane situatsioon: maaomanikeks olid kuningas, kiriklikud institutsioonid ja kaks eesti soost ülikut. Eestlastest oli üks mõisaomanik ja teine sai endale maa, kus varem oli paiknenud kirik. Siinkohal tahaks rõhutada, et Hildelempe oli ainus vasall, kes sai kuningalt *Ocriele* kihelkonnas maad. Paratamatult tekib küsimus õigusjärgsusest ja sellest, kas Saha kiriku hävitasid eestlased või siiski mõõgavennad?

Kuna orduajal oli kirik hävitatud, piiskopile see ei kuulunud ja kihelkonnakirikuks polnud asukoht sobiv, pidi Saha kunagine pühakoda olema erakirik. Kalmistuleiud ja Hildelempe eesti päritolu näitavad rahvusliku järjepidevuse olemasolu selles kohas ja seetõttu oleks põhjust kaaluda kiriku omanikuna eesti soost ülikuperekonda. See ei anna aga veel vastust küsimusele, kas kirik oli nii vana, nagu legend seda väidab, või siiski taanlaste esimesest valitsusajast.

Eestlaste liinis katkes järjepidevus juba 13. sajandi teisel poolel: 1275. aastast oli Saha küla omanik Odward von Lode lesk ja aastail 1306–1346 de Sagha vasallisuguvõsa. 1394. aastal läänistas ordumeister küla Everhard von Boderckele, keda kutsuti Wekebrodikuks.²¹ Aastail 1433–1469 oli omanikuks Evert Wekebrod – Harju meeskohtu kohtunik.²² Tegemist oli esimese astme tsiviilkohtuga, kes foogti või komtuuri eesistumisel lahendas ka kriminaalasju. Seega oli Wekebrod tolleaegse Harjumaa üks olulisimaid persoone, kellel pidid olema lähedased suhted ordu juhtkonnaga. 1434. aastal kinkis ta koos oma venna ja nõoga Pirita kloostrile viimase naabruses paikneva karjakopli.²³

Wekebrodi isik pakub huvi seoses praeguse Saha kabeli ehituslooga. Villem Raam on kabelit kirjeldanud kui Pirita klostrikiriku miniatuurvarianti, mille ehi-

¹⁷ Samas, 202, 387.

¹⁸ Samas, 410, 583.

¹⁹ Vrd maavalduste jaotuse kaarte **Johansen, P.** Die Estlandliste.

²⁰ Samas, 271; **Tarvel, E.** Die Entstehung der grundherrschaftlichen und gutherrschaftlichen Agrarstrukturen in Estland im 13. und 14. Jahrhundert. – Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflussnahme – Rezeption – Wandel. Culture Clash or Compromise, VIII. Schwerin, 2004, 121.

²¹ **Johansen, P.** Die Estlandliste, 583, 790.

²² Samas, 583; Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands. Hrsg. F. G. v. Bunge, R. V. Toll. I Theil. Bd. I. Reval, 1856, 317, 318.

²³ **Johansen, P.** Die Estlandliste, 933.

tajateks olid Tallinna meistrid. Sellele osutavad nii ruumi vorm, interjööridetailid kui ka sihvakas trepitorn.²⁴ Üllatavalt hästi läheb tegelikkus kokku teise kabeli kohta käiva legendiga, mille kohaselt rajati hoone üheaegselt Kanuti gildi ja Pirita kloostri.²⁵ Birgitiinide klooster asutati vastu linna tahtmist Saksa Ordu ning vasallide toel²⁶ ja see kujunes pärast kirikuhoone pühitsemist 1436. aastal Põhja-Eesti vaimseks tsentrumiks, mille tegelik mõju kirikukunstile ja liturgiale vajab alles uurimist. Kabeli rajamine kajastab väga hästi neid tendentse, mis valitsesid 15. sajandi teisel veerandil Tallinnas. Wekebrod lasi oma maale ehitada pühakoja, mille arhitektuurne lahendus ei jäta kahtlusi peremehe ühiskondlikust positsioonist ja usulistest eelistustest. Seega säilitas Saha kabel oma erakiriku staatuse läbi keskaja.

Hoopis teistlaadse erakiriku näite pakub Jõelähtme. Rebala muinaskihelkond jagunes kahte ossa, mida eraldas Kaberla ja Valkla vahelt kulgev metsade vöönd. Läänepoolne ala oli sobivaim viljakasvatuseks, idas oli asustust vähem ja see koondu Kuusalu-Valkla ümbrusse.²⁷ Rebalas on kirikute asukoha valikul jälgitud nii selle tsentraalsust kui ka asustumustrit. Kuusalu puhul võiks väita, et pühakoda pandi paika juba esimese Revala-Harju ristimise ajal aastatel 1219–1220, sest ristijate teekond ümberkaudsetesse küladesse sai alguse just sealt. Johansen oletas, et kirikuõpetaja viis ise ristimist läbi. Jõelähtme seevastu näis aga olevat vaid üks paljudest küladest, mida ristijad oma teekonnal läbisid.²⁸ Kuid just see koht jäi piiskopile silma, sest 1241. aastal nõudis Torkill Jõelähtme küla tagasi kui kunagist kirikule kuulunud maad. Ka Jõelähtme kiriku nimipühak Maarja osutab seostele toomkirikuga. Asukoht oli hästi valitud – head põllumaad ja lähedus Tallinnale. Mõõgavendade Ordu võimuletulekuga kaotas piiskop oma valdused ja sugugi paremini ei läinud tal taanlaste tagasitulekul. Jõelähtme ja Kuusalu kirikuküla sai endale Jüütimaalt pärit Taani kuninga asehaldur aastatel 1241–1259 Saxo Agunsun (taani keeles Saxe Aagesen).²⁹ Saxo oli üks suurimaid maaomanikke Taani vasallide seas, kellele kuulus 263 adramaad Revalas ja Virumaal.³⁰ Saxo pojad aga hakkasid maid realiseerima. Enamik Kuusalu ümbruskonna küladest, sh ka kirikuküla, läks 1290. aastal Roma kloostri (vt allpool). Mis sai aga Jõelähtmest? 13.–14. sajandi omanikest ei ole kirjalikes allikates midagi teada, kuid 1462. aastal oli kirikuküla Jüütimaalt pärit vasalli Andreas Nilsen Banneri valduses. See rüütel

²⁴ **Raam, V.** Arhitektuuri- ja kunstimälestised. Sakraalehitised, 99–101.

²⁵ Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel. Pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed. Transkribeeritud, tõlkinud ja kommenteerinud T. Kala. Tallinn, 2006, 318.

²⁶ A-il 1424–1425 läks Jõelähtme kihelkonnas kloostri valdusse 45 adramaad: Jägala, Kostivere ning Vandjala (Taani aadliku Albrecht Andersson Hageni lese kingitus) ja Parasmaa (Parenbecki vasallisuguvõsa kingitus). Viimsi kuulus 1410. aastast ordule, kloostrile anti üle 1471. a; **Johansen, P.** Die Estlandliste, 380, 451, 536, 643, 663.

²⁷ **Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E.** Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, 405.

²⁸ **Johansen, P.** Die Estlandliste, 12–13.

²⁹ Samas, 387, 459. Uuemaid andmeid Saxo suguvõsa kohta vt **Hau, C.** Hagen-Steenbrikke. En glemt dansk-estisk stormandsslægt, 1–2 (käsikiri Ivar Leimuse valduses).

³⁰ Samas, 679.

oli abielu kaudu seotud Saxo suguvõsa ja võttis üle nende allesjäänud maa-
valdused Eestis.³¹ Järelikult oli Jõelähtme kirikumaa selle perekonna omanduses
15. sajandi keskpaigani. Saxo poeg Ago Saxison (Aage Saxesen) oli samuti Taani
kuninga asehaldur Tallinnas (1304–1314).³² Jõelähtme naaberkülalt Koilast leiti
aga pärast Esimest maailmasõda pitsat, mis kuulus Agho Saxison (Aage Saxesen)
nooremale, kes suri 1348. aastal. Võrreldes asehaldurist vanaisa pronksist pitsa-
tiga, mis leiti Aalborgi frantsisklaste kloostrist, on lapselapse tinasulamist pitsat
õige tagasihoidlikust klassist. Siin kajastub hästi omanike sotsiaalne staatus.³³ Koila
leid näitab Saxo suguvõsa tihedat seotust Jõelähtme ja selle ümbruskonnaga.

Villem Raam on Jõelähtme kivikiriku ehituse dateerinud 14. sajandi algusega.³⁴
Tegemist on Eesti oludes väga ebatavalise hoonega. Imelik on juba põhiplaan.
Ruudukujulise ehitise lõunasein on ehitatud sellise nurga all, et ruum kitseneb
ida suunas. Raami arvates tulenes hälve plaani mahamärkimisel tekkinud eksi-
musest³⁵, kuid enamasti oli segavaks teguriks varasem puukirik, mis tegutses uue
kiriku valmimiseni. Kirikul puudusid iseseisev kooriruum ja läänetorn. Akendeta
põhjaseinas kulges müüritrepp, mis viis laepealsele. Praegu ei ole see enam läbitav,
sest 1878. aastal tehtud valgusavad sulgesid trepikäigu. Teine müüritrepp algab
läänesena lõunapoolsest nurgast ja lõpeb enne pikihoone keskteljeni jõudmist.
Sealt avanes ukseava kirikuruumi. Tegemist sai olla ainult kunagise valitseja-
rõduga, mis likvideeriti kiriku võlvimisel. Samas tekib muidugi küsimus, miks ei
paiknenud uks täpselt keskteljel, vaid sellest mõneti lõuna pool. Raami arvates oli
põhjuseks algkiriku ruumivorm – puitlagi toetus kesksele tugisambale ja varjas
seega rõdul istuja vaatevälja.³⁶ 2002. aasta välitööd aga kummutasid selle arva-
muse.³⁷ Lage pidid toetama kahes reas puidust sambad. Nimelt jooksevad ida-
lääne suunas kaks lintvundamenti, mis on praeguste piilarite telgjoonest veidi nihu-
tatud. Kiriku võlvimisel on vanu vundamente ära kasutatud. Miks oli aga vaja puit-
lae jaoks ligikaudu meetri laiusi ja sama sügavaid alusmüüre? Paese pinnase tõttu
ei saanud olla vajumisprobleeme ja valitsejarõdu asukoht välistab algse võlvimis-
kavatsuse (võlvikand on täpselt ukseavas). Mõistetav oleks see ainult sel juhul,
kui laepealne oleks pidanud kandma suuri raskusi või seal oleks olnud mingi kapi-
taalsem ehitis.

Praeguste võlvide kohale jääv ruum ongi Jõelähtme kiriku üks suuremaid
mõistatusi. Alustaks lääneviilust. Selle keskosas paiknes segmentkaarne ava, mis
võis endast kujutada vintspalgiga kaubaluuki kümnisevilja transpordiks. Viilu

³¹ Samas, 387, 884.

³² Samas, 744, 883–884; **Hau, C.** Hagen-Steenbrikke, 4.

³³ **Johansen, P.** Ein Siegelstempel aus der Dänenzeit. – Beiträge zur Kunde Estlands. Hrsg. O. Greiffenhagen. Bd. XX. Tallinn, 1935/36, 63; täpselt **Hau, C.** Hagen-Steenbrikke, 4–5 .

³⁴ **Raam, V.** Jõelähtme Maarja kirik. – Eesti arhitektuur, 3. Tallinn, 1997, 16.

³⁵ **Raam, V.** Uut Harju vanadest kirikutest (Jõelähtme ja Kose). – Eesti ehitismälestised. Tallinn, 1990, 142.

³⁶ Samas, 144.

³⁷ **Mägi, M., Markus, K.** Aruanne Jõelähtme kiriku põrandasse tehtud prooviüürfidest. Tallinn, 2003. Muinsuskaitseameti arhiiv, A-5049.

põhjaküljel on sadultorni meenutava ehitise jäljed. Kirikupoolne külg oli avatud, kuid välisküljes oli uks või luugitaoline ava. Raami arvates täitis torni alumine osa välikantsli funktsiooni, üleval aga võisid olla kellad.³⁸ Siin tekib muidugi kohe küsimus, miks on torn keskteljest kõrvale nihutatud. Nii nagu seda oli ka valitsejarõdule viiv uks. Ilmselt on põhjused nii ehitustehnilised kui ka kaitseotstarbelised. Viilu põhjaküljel asuva torni luukavast oli võimalik kaitsta lääneportaali. Välikantsli jaoks poleks selline asetus olnud põhjendatud. Kuna torn toetus ainult lääneseinale, siis võimaliku varisemisohu vältimiseks ei tohtinud lõunaküljest algav müüritrepp keskteljeni välja tulla. Valitsejarõdu oli aga kindlasti palju laiem kui ukseava, mis võimaldas kõrgemal võimukandjal ikkagi istuda otse peaaltari vastas. Kahjuks on selles kohas 1878. aastal rajatud lääneaken, mistõttu rõdu jälgede leidmiseks pole suurt lootust.

Idaviil on veelgi komplitseeritum. Viilu põhjapoolsel siseküljel on välisseinast umbes pooleteise meetri kaugusel vertikaalselt eendunud seinamüüri jälg. Müüri paksus oli ca 150 cm ja kõrgus üle 250 cm. Lõunapoolne külg on uuesti laotud, kuid samas kauguses on näha vertikaalvuuk. Raami arvates võis olla tegemist kahe nurgatorniga.³⁹ Huvitava paralleeli tõmbab ta Tallinna Mihkli nunnakloostri-le kuulunud kindlustatud tornelamuga Kuimetsas, pidades Jõelähtmet eeskujuandvaks.⁴⁰ 19. sajandi akvarellil on näha kuubikujulist väikelinnust, mille nurki troonivad kaaristule toetuvad madalad tornid.⁴¹ Jõelähtme kiriku välisilmes pidid tornide kõrval tooni andma laiad (kuni 4,7 meetrit) lamedad segmentkaarsed nišid, mis on säilinud idaküljel ja nähtavad kooriruumi võlvipealsel. Samasugused nišid võisid paikneda ka külgseintes, millele osutab konarlik seinapind põhjapoolse müüri ülaosas. Raami arvates võisid nišid olla seotud tornidega, luues neile paksendatud seinamüüri. Võimalik, et torne ühendas kaitsekäik.⁴²

Ehituslikku osa kokku võttes võib konstateerida, et Jõelähtme kiriku ruumivorm oleks sobiv aristokraatliku suuromaniku kindluselaadseks kabeliks, mitte aga kogudusekirikuks. Seda kinnitab valitsejarõdu olemasolu. Mõelda tuleb ka ehitajate peale. Tornide lahendused on väga moodsad, mis viitab otsekontaktidele Tallinnaga. Jõelähtme ehitusisand pidi kasutama linnamüüri või Toompea Väikese linnuse ehitusel osalenud meistreid ja seda võis asehaldur endale lubada. Ei ole üldse võimatu, et Jõelähtme kiriku arhitektuuris oli mingeid ühisjooni Väikese linnuse ehitistega. Me ei tea ju isegi seda, kuidas nägi välja asehalduri kindlustatud elamu Toompeal.⁴³ Asehalduritena pidid nii Saxo Agunsun kui ka Ago Saxison resideerima Toompeal, kuid Koilast leitud pitsat ei välista võimalust, et ümbruskonnas võis olla perekonnale kuuluv mõis. Ilmselt on Jõelähtme kivikirikule eelnenud mitu puuehitist: üks piiskopi- ja teine Saxo-aegne. Kiviehitise püstita-

³⁸ Raam, V. Uut Harju vanadest kirikutest, 144.

³⁹ Samas, 145.

⁴⁰ Raam, V. Aruanne Jõelähtme kiriku väliuuringutest, XXVII. Tallinn, 1988. Muinsuskaitseameti arhiiv A-1946, 8.

⁴¹ Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat, 1942, 287–288.

⁴² Raam, V. Aruanne Jõelähtme kiriku väliuuringutest, 9.

⁴³ Zobel, R. Tallinn (Reval) keskajal. Linnahitus 13.–14. sajandil. Tallinn, 2001, 67.

mine nõuab kompetentseid ehitusmeistreid, keda 13. sajandi keskpaiku võis isegi Tallinnas nappida, rääkimata maapiirkondadest. Siin poleks aidanud ka asehalduri staatus. Kuid ühes võib küll kindel olla: Taani riigi kõrgeim ilmalik võimukandja Eestis poleks kindlasti rahuldunud misjonieegse pühakojaga oma maal. Nii nagu kivikirikus pidi ka seal olema mingi eraldatus tema ja rahva vahel.

Aristokraatlik erakirik ei tähenda täielikku isolatsiooni kihelkonna inimestest. Selleks oligi vajalik valitsejarõdu. Taanis paiknes see enamasti võimsas läänetornis. Kuigi me ei tea midagi varasema kiriku suurusest ja väljanägemisest, on olemoleva kiriku pindala piisavalt suur, et teenindada suuremat hulka inimesi. Küllap oli uue asehalduri jaoks Saxo kirik lootusetult vananenud ja ta lasi Tallinna meistritel uue püstitada. Ka kiriku vanim hauaplaat, mis kandis aastaarvu 1305, jääb Ago Saxisoni valitsusaega.⁴⁴

Mis sai aga Jõelähtmest edasi? Koos Taani võimu kadumisega kadus ka Saxo perekonna võim Eestis. 1387. aastal müüsid nad piiskopile Joa küla, ainsa maavalduse kihelkonnas peale Jõelähtme kirikuküla.⁴⁵ Samal aastal omandas piiskop veel teisedki Jõelähtmega külgnevad külad – Rebala ja Koila. Varasemate maavaldustega kokku oli piiskopil kihelkonnas 74 adramaad. Siit jäävad välja Harju-Jaani kihelkonna külad, sest iseseisva kihelkonna tekkimine jääb arvatavasti just sellesse perioodi ja on otseselt seotud piiskopi kasvava autoriteediga (vt allpool). See võim oli siiski üürrike: 1397. aastal loovutati ordule 23 ja 1424. aastal Pirita kloostri 25 adramaad.⁴⁶ Piiskopimõis Jägalas ilmub allikatesse alles 1480. aastatel.⁴⁷

Raami arvates võlviti Jõelähtme kirik 14. sajandi IV veerandil, samal ajal suleti valitsejarõdu.⁴⁸ Tõenäoliselt jäävad sellesse perioodi ka käärkambri ja lõunaeeskoja rajamine. Seega kaotas kirik oma linnuseliku välisilme ja erakiriku staatuse. Tähelepanuväärselt langeb see kokku piiskopi võimu laienemisega. Erakirikust sai kihelkonnakirik, mille esmaseks funktsiooniks oli kogu piirkonna inimeste teenindamine.

KUNINGAKIRIK

Ocriele muinaskihelkonna osas jõudsim eelnevalt järeltulele, et Saha ei saanud olla kihelkonnakirik. Ilmselt oli selleks mõeldud Lehtse, kuid plaanidest kaugemale ei jõutud. Tegelikult rajati kirik Vaskjala külla. Johanseni arvates toimus see 1224. aasta paiku. Tema argumentatsioon põhineb ideel, et Saha kabel hävitati eestlaste ülestõusu ajal 1223. aastal ja uus kihelkonnakirik viidi teise kohta. Siin räägib ta endale vastu, sest kõigepealt taheti tema kontseptsiooni kohaselt

⁴⁴ Jõelähtme kirik ja kogudus, 232.

⁴⁵ **Johansen, P.** Die Estlandliste, 390.

⁴⁶ 1397. a läksid Võerdla ja Pasiessaksa Ordu mõisa alla Kallaveres, 1424. a Pirita kloostri Jägala ja Ruu. **Johansen, P.** Die Estlandliste, 380, 539, 582, 646.

⁴⁷ Samas, 380.

⁴⁸ **Raam, V.** Uut Harju vanadest kirikutest, 148.

jagada *Ocriele* muinaskihelkond kaheks ja alles siis, kui sellest midagi välja ei tulnud, rajati kirik Vaskjalga.⁴⁹ Lehtsesse kiriku rajamise kavatsusest saame teada alles “Taani hindamisraamatusse” tehtud märkmest. Seega ei olnud enne 1241. aastat mingeid plaane Lehtsesse kirikut rajada. Ja Saha kabeli hävitasid tõenäoliselt hoopis mõõgavennad. Nii ei ole meil mingit alust väita, et Vaskjala külla rajati kirik 1224. aastal. Kirjalikes allikates mainitakse pühakoda alles 1401. aastal. Siis paiknes see juba 1,5 km lääne pool Karla külas, kuid kandis endiselt Vaskjala nime.⁵⁰ Jungilt saame teada, et vana kirik paiknes Vaskjala ning Limu küla vahel väljal ja seda ei kutsutud mitte Jüri kirikuks, vaid Vaskjala kabeliks.⁵¹

Millal siis kirik tegelikult rajati ja kes oli ehituse taga? 21 adramaa suurune Vaskjala küla oli “Taani hindamisraamatus” kuninga omanduses ja sinna juurde kuulus kuninga 6 adramaa suurune mõis (*curia domini regis*). Johanseni arvates oli mõis rajatud juba mõõgavendade ajal, et hallata *Ocriele* kihelkonna hiiglaslikke valdusi.⁵² Nagu eelnevalt sai mainitud, ei läänistanud Taani kuningas neid maid vasallidele. Ja kui seal enne oligi mingi mõis, siis nüüd jätkas see tegevust kuninga mõisana. Taanis kannab mõis nimetust *kongsgård* (kuningamõis) ja arheoloogilised kaevamised on näidanud, et hoonekompleksi juurde kuulus ka kirik. Kuningamõisad võisid paikneda nii linnas kui maal, ainsaks kriteeriumiks oli piirkonna kuulumine Taani kuningakoja kontrolli alla. Nii võib selliseid komplekse kohata Trondheimis, Slesvigis, Lundis, Havis, Ribes, Århusis, Helsingborgis ning Visbys ja maapiirkonnas on üks võimsamaid Dalbys Skånes.⁵³ Kõige kuulsam kuningamõis on muidugi Jellinges Jüütimaal, mis on seotud Taani esimeste kristlike valitsejate matmispaiga ja sinna püstitatud kirikuga.⁵⁴ Seega on Vaskjala kabel üks osa *Ocriele*’s paiknenud kuningamõisast, mitte kogudusekirik. Rajamisaeg võib jääda 1240. aastatesse.

Mõisa kadumisega muutus ka kabeli asukoht: 1390. aastal räägiti vanast mõisast ning 1419. aastal mõisakohast ja varsti pärast seda asustati mõisamaa talupoegadega. Kirik viidi aga üle Karla külla, kuid säilitas endise nime.⁵⁵ Miks Karla? Vaskjala küla oli alates 1330. aastatest Parenbecki suguvõsa valduses. Gotfridus de Parenbeck oli Taani aja lõpul Maanõukogu liige.⁵⁶ “Taani hindamis-

⁴⁹ **Johansen, P.** Die Estlandliste, 198–199.

⁵⁰ Samas, 409.

⁵¹ **Jung, J.** Muinasteadus eestlaste maalt, III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tartu, 1910, 52.

⁵² **Johansen, P.** Die Estlandliste, 271.

⁵³ **Wienberg, J.** Den gotiske labyrint, 151; **Cinthio, E.** Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters. – Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts. (Acta Visbyensia, III.) Göteborg, 1967, 166–167; **Markus, K.** Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet. Kristianstad, 1999, 68.

⁵⁴ **Staecker, J.** Jelling – Mythen und Realität. – Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflussnahme – Rezeption – Wandel. Culture Clash or Compromise, VIII. Schwerin, 2004, 77–102.

⁵⁵ **Johansen, P.** Die Estlandliste, 654.

⁵⁶ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. II. Reval, 1855, 846.

raamatus” kuulus Karla küla kuningale, kuid 1401. aastal on selle kohta öeldud, et küla anti “ennevanasti igaveseks ajaks kirikule”. Seega ehitati kirik kirikumaale. Siin võib näha kihelkonnakirikute tekkimist. Ka asukoht oli parem – vana Tartu maantee ääres. Vaskjala kabel paiknes maanteede suhtes kõrvalisemas kohas.

Vaskjala kabeli väljanägemisest ei tea me midagi. Lünklikud on teadmised ka Karla külas paiknenud kirikust, mis aastail 1885–1886 asendati uuega. Kuna uue kiriku ehitamisel kasutati osaliselt ära vana kiriku müüre, siis on keskaegne kirik jäädvustatud arhitekt A. von Howeni poolt tehtud põhiplaani.⁵⁷ Peale selle on olnud Villem Raami käsutuses üks naivistlikus stiilis joonistus, mille päritolu pole õnnestunud selgeks teha, kuid Raami kirjeldus on piisavalt inforikas.⁵⁸ Howeni joonisel on kujutatud ühelöövilist pikihoonet, millele lisandus kitsam polügonaalne lõpmikuga kooriruum. Pikihoone lõunaküljel paiknes erakordselt lai eeskoda ja põhjaküljel käärkamber. Põhiplaani analüüsidest jääb mulje, et kooriruum on hilisem lisandus. See arvamus põhineb koori ja pikihoone proportsioonide võrdlusel: pikihoone pikkus võrdub kahe laiusega, kuid koori mõõdud ei haaku mingilgi moel pikihoone omadega. Kahtlust äratav ka kolmetahuline koorilõpmik, sest Keila analoog valmis alles 15. sajandi lõpul. Sekundaarsuse oletust kinnitab võrdlus naaberkihelkonna Kose kirikuga, kus koor samuti puudus ja pikihoone proportsioonid vastasid Jüri kiriku omale. Mõlemad kirikud olid kolmevõlvikulised.

Joonistuse järgi olid kiriku läänefassaadil suur teravkaarne portaal ja nelinurkne viilutorn, mis olid üllatavalt sarnased Toompea sadultornidele – kaks kandekaart toetusid kolmele konsoolile. Zobel dateerib Toompea Suure linnuse vähesed allesjäänud konsooltornid 1360.–1370. aastatega,⁵⁹ sellesse perioodi paigutab Raam ka Kose kiriku ehituse. Kosel oli jälle omakorda Jõelähtmega sarnane võlvikujundus, mille eeskujud pärinevad Tallinna Mihkli nunnakloostrist.⁶⁰ Siit hakkab välja kooruma kindel muster: piiskop Ludovicus de Monasterio ajal (1352–1389?) valmisid Tallinna ümber ühe tüüpprojekti järgi uued lihtsad pühakojad ja Jõelähtme vana kivist kirik kaotas oma aristokraatliku kuju ning võlviti. Piiskop hakkas kindlakäeliselt kujundama kihelkonnakirikute võrgustikku. Selles oli tal ilmselt Saksa Ordu toetus, sest Ludovicus oli ise orduvend. Huvitav on ka see, et stiililised eeskujud pärinevad nunnakloostrist ja Toompealt – pärast taanlaste lahkumist läks nunnaklooster ordu patronaadi alla. Järelikult kasutati samu ehitusmeistreid. Siin võib rääkida ilmaliku ja kirikuvõimu ühtsest poliitikast kirikliku struktuuri kujundamisel.

Mõtteinest pakub ka kihelkonna nimi. Taaniaegne kabel kandis Vaskjala nime ja see kandus üle uuele kirikule. Siit võib järeldada, et Püha Jüri ei olnud vana kabeli kaitsepühak. Ja see on ka loogiline, sest Taani kuningakojas ei olnud selle rüütelpühaku kultust. Pigem vastupidi, Püha Jürist sai Rootsi rahvuspühak võitluses Taani ülemvõimu vastu 15. sajandil. Seega sai kihelkond nime uue kiriku

⁵⁷ Tänan Krista Kodrest Jüri kiriku põhiplaani fotokoopia eest!

⁵⁸ Raam, V. Arhitektuuri- ja kunstimälestised, 101–102.

⁵⁹ Zobel, R. Tallinn (Reval) keskajal, 179.

⁶⁰ Raam, V. Uut Harju vanadest kirikutest, 151–152.

järgi. Rootsi uurija Stefan Brink on teinud kirikunimede kohta huvitava analüüsi. Sellest tuleb välja, et küla või mõisa nime kandva kihelkonna kirik ehitati algselt erakirikuna. Rootsis paiknevad sellised kirikud just lõunaregioonis (Väster- ja Östergötland) ja see on Taanis väga tavaline.⁶¹ Nii on see ka Jõelähtme kiriku puhul. Vaskjala kabelist aga kihelkonnakirikut ei saanud. Siit tekib muidugi küsimus, kuidas viidi selles piirkonnas läbi usulisi talitusi ja kuhu maeti inimesed. Vaskjala kabel võis teenindada siiski lähimat ümbruskonda, kuid see tähendab, et praeguse Jüri kihelkonna piirides pidi olema rohkesti kabeleid. Üks neist oli muidugi Saha.

PIISKOPIKIRIK

Maavalduste jaotus Revalas näitab hästi, kui vähe oli tegelikult piiskopil võimu. Kirikuküladest kuulus piiskopile esimesel Taani võimu perioodil ainult Jõelähtme ja pärast Stensby rahu polnud sedagi. Puudusid ka toomkiriku ülalpidamiseks vajalikud maavaldused. Muutust võib märgata alles 1249. aastal, kui Erik Plogpenning doteerib kirikule kokku 40 adramaad.⁶² 1259. aastal olid vasallid lõpuks nõus piiskop Thorkilliga kümnnise osas kokku leppima ja järgmisel aastal kinnitas kuningas lepingu. Tallinna piiskop seisis nüüd majanduslikult kindlamal jalal.⁶³

Erik Plogpenningi poolt kirikule 1249. aastal üle antud maavalduste hulgas oli ka 8 adramaad Saintakes. 1254. aastal kuulub juba kogu Saintake (ehk Sagentake) piirkond piiskopile, st kokku 43 adramaad. Tegemist oli kahtlemata ühe suurima maavaldusega Revalas, mis jäi praeguse Harju-Jaani kihelkonna piiridesse. 1254. aastal mainitakse veskit ja jõge, kuid mitte ühtki küla. Niisamuti tähistab Saintake 1393. aastal kogu maavaldust. Küladest kuuleme esmakordselt alles 15. sajandil. 1485. aastal räägib piiskop Mägisest kui “meie kiriku külast, mis asub Sayentacke kiriku juures”. Sellest peale tähistab nimi ainult kirikut, mitte aga maavaldust. Piirkond ise jagunes kolmeks külaks: kõige põhjapoolsem Mägise, keskel Keskvere ja lõunas Vaaso.⁶⁴

Harju-Jaani kiriku tekke- ja ehituslugu on aga üsna segane. Pühakoda mainitakse esmakordselt 1322. aastal, kui Mihkli kloostri abtiss andis Padise abtile Evertile edasimüümiseks 5 adramaad Reckeles ja Raydemules, mis asusid Saintake kabeli juures.⁶⁵ Nende valduste täpse asukoha tuvastamine aitaks paika panna ka kabeli asukoha. Nimelt on tekkinud kahtlusi, et Harju-Jaani kirik on aegade jooksul liikunud rohkem kui üks kord. 17. sajandi kaardil paikneb Jaani kirik (*Johannis kyrka*) Mägise külast natuke põhja pool.⁶⁶ Seega on tegemist 15. sajandil mai-

⁶¹ Brink, S. Sockenbildningen i Sverige. – Rmt: Kyrka och socken i medeltidens Sverige. (Studier till det medeltida Sverige, 5.) Toim O. Ferm. Stockholm, 1991, 131–132.

⁶² Johansen, P. Die Estlandliste, 143–146.

⁶³ Samas, 146.

⁶⁴ Samas, 584–585.

⁶⁵ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. Fr. G. v. Bunge. Bd. VI. Riga, 1875, 2777.

⁶⁶ Saientacken Eller Johannis Sochn uti Harrien. EAA 1-2-C-III-32.

nitud asukohaga. Samal kaardil on aga kirikust ca 2 kilomeetrit ida pool tähistatud viltuse ristiga Ristimägi. Viltuvajunud rist osutab mahajäetud kabelile.⁶⁷ Kuna Mägise küla asub piiskopivalduste keskel, siis ei saanud tsistertsilased seal maid müüa. Ristimägi paikneb aga Saintake äärealal. Siit võiks järeldada, et Ristimäel paiknenud kabel eelnes Mägise küla juures paiknenud kirikule ja võib-olla ongi tegemist just selle kabeliga, mida 1322. aastal mainitakse. Tähelepanu äratav ka nimi Ristimägi. Kuna Jaani kirik on oma nime saanud Ristija Johannese järgi,⁶⁸ siis võib olla tegemist algse ristimiskabeliga. Asukoht oli soodne – suuremate külateede ristumiskohal. Sambu ja Haljava külade aardeleidud viitavad 12.–13. sajandi asulakohtadele.⁶⁹ Teise paika liikumine võis olla seotud Jaani kihelkonna eraldumisega Jõelähtmest. Uuel pühakojal oli tsentraalsem asukoht piiskopivalduste keskel. Ajaliselt võis see toimuda 14. sajandi lõpu poole, sest Jaani kiriku kellal oli aastaarv 1400 ja preestri hauakivil kiri: *im jar MCCCC starb her Hinrich Moller, kirkher to Saientachen.*⁷⁰

1864. aastal lammutatud pühakoda oli põhiplaanilt saalkirik. Iseseisvat koori ei olnud ja lääneseinas võis paikneda viilutorn (17. sajandi kirjelduse järgi oli see ümber kukkumas). Akende asetuse järgi otsustades oli kirik kolme võlviku pikkune. Põhjaseinas oli kaminaga käärkamber ja lõunaseinas eeskoda. Uus kirik ehitati aastail 1860–1863 mõnisada meetrit ida poole.⁷¹ Seega lähtub Jaani kirik samast tüüpprojektist nagu Jüri ja Kose kirikud.

Maaomandi jaotus kihelkonnas erineb Jõelähtmest. Viimases domineerisid vasallid, ehkki 14. sajandi lõpukümnenditel oli piiskopil hetkeliselt rohkem maid ja 15. sajandil hakkas mõju avaldama Pirita klooster. Harju-Jaani kihelkonnas valitsesid aga kiriklikud institutsioonid: piiskop, Tallinna tsistertsilaste nunnaklooster ja Dünamünde/Padise klooster. Kui 13. sajandil jäi suhe vasallide maavaldustega enam-vähem pooleks,⁷² siis 15. sajandil oli see juba tugevalt vasallide kahjuks.⁷³ Harju-Jaani piiridesse jäi ka piiskopimõis Kivilool, mida mainitakse esimest korda 1322. aastal.⁷⁴

Eelnevat kokku võttes võib konstateerida, et Harju-Jaani kihelkonna alal oli piiskopil 13. sajandi keskpaigast alates tugev mõjuvõim. Samas võib muidugi küsida, kui palju see talle sisse tõi, sest suurteil maavaldustel näis laiuvat tühjus.

⁶⁷ Tänan Toomas Mägi Ristimäele tähelepanu osutamise eest!

⁶⁸ **Küssner, A.** Mineviku mälestused Harju-Jaani kihelkonnast. Tallinn, 1913, 7.

⁶⁹ Kultuurimälestiste riiklik register. Arheoloogiamälestised. Haljava asulakoht, reg-nr 27590, Sambu asulakoht, reg-nr 17821. Vt www.muinas.ee.

⁷⁰ **Küssner, A.** Mineviku mälestused, 7, 10.

⁷¹ Samas, 9–10, 22; **Raam, V.** Harju-Jaani kirik Raasikul. – Eesti arhitektuur, 3. Tallinn, 1997, 48.

⁷² 13. saj kuulub piiskopile Kaersool 8, Kehras 10 ja Saintakes 43 adramaad; Dünamünde kloostri-le Kalesis 6, Kaemlas 3 ja Igaveres 5 adramaad; Mihkli nunnakloostri-le Veskis 5, Perilas 10 ja Silmsis 5 adramaad.

⁷³ 15. saj-ks oli piiskopile juurde tulnud Soodlas 10, nunnakloostri-le Pirsus 13 ja Padise kloostri-le Kihmlas 5 adramaad. Padise kloostri-mõisa Raasikul mainitakse esimest korda 1497. a.

⁷⁴ **Johansen, P.** Die Estlandliste, 435–36.

Kabel ja hilisem kirik paiknesid küll piiskopimaal, kuid aristokraatliku erakirikuga siin tegemist ei olnud. Ka kihelkond kannab pühaku, mitte kohanime. Jaani kirik rajati kogudusekirikuna, kuid initsiaatoriks oli piiskop.

MUNKADE KIRIK

“Taani hindamisraamatu” järgi kuulus Ojamaa munkadele (*monachi de Gutland*) terve rida külasid Revala maakonna idaserval Kahala järve ümber: Hirvli, Sigula, Kahala, Kaalamäe, Kullava ja Uuri. Kokku 78 adramaad.⁷⁵ Tsistertslaste Roma klooster Ojamaal rajati 1164. aastal ja see mängis suurt rolli taanlaste misjonipoliitikas teisel pool Läänemerd. Roma mungad said need maavaldused Taani asevalitsejalt hertsog Knudilt ajavahemikul 1223–1227.⁷⁶ Võimalik, et eesmärgiks oli tütarkloostri asutamine. Selles nimekirjas esines ka Kolga, kuid ilma adramaade arvuta. Johanseni arvates tähistas Kolga suursaraskonda, st mainitud kuue küla kogumit. Gustav Vilbaste ja Enn Tarvel peavad aga tõenäoliseks, et mõeldud on siiski Kolga küla, kuid adramaade arv jäi lihtsalt märkimata.⁷⁷

Maavalduste jaotus Kuusalu kihelkonna alal 1241. aastal on väga selge. Piir kulges Kahala ja Kuusalu vahelt – lääne poole jäid vasallid, ida poole mungad. Vasallidele kuulus 120 adramaad, kuid domineeris kaks suuromanikku. Taani asehaldur Saxo Agunsunile kuulusid Kuusalu ning Kiiu küla ja Saksa vasallile Conradus Høfskæle küla ja mõis Valklas.⁷⁸ Just siin olid ka piirkonna vanad asustusalad.

Nagu juba eelpool mainitud, on Rebala kihelkonnas kirikute asukoha valikul jälgitud nii selle tsentraalsust kui ka asustusmustrit. Kuid nii nagu Jõelähtme läks ka Kuusalu kirikuküla pärast Stensby rahulepingut Taani asehalduri valdusse. 1290. aastal müüsid aga Saxo pojad Kuusalu kirikuküla munkadele.⁷⁹

Esimese kivikiriku Kuusalus on Raam dateerinud 13. sajandi lõpuga.⁸⁰ Stiilianalüüs selleks otseselt alust ei anna, kuid sellegipoolest võib Raamiga nõustuda. Miks? Tsistertslastel olid oma ilmikvendadest ehitusmeistrid, kes valdasid suurepäraselt kiviraiumiskunsti. Ja seega pole imekspandav, et just Kuusallu ehitati Põhja-Harjumaa (st endine Revala maakond) esimene kivikirik. Pühakojal oli nelinurkne kooriruum ja sellest täpselt kaks korda pikem, kuid natuke laiem pikihoone (19. sajandil ümber ehitatud). Koori põhjaküljel on säilinud käärkamber ja lääneseinas müüritrepp, mis võimaldas pääsu laepealsele. Tsistertslaste ehitus-

⁷⁵ Samas, 784.

⁷⁶ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. I. Reval, 1853, 340.

⁷⁷ Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn, 1993, 12.

⁷⁸ Kuusalu (25), Kiiu (30), Valkla küla (32) ja mõis (4): Johansen, P. Die Estlandliste, 434, 459, 642.

⁷⁹ Samas, 459.

⁸⁰ Raam, V. Kuusalu Laurentiuse kirik. – Eesti arhitektuur, 3. Tallinn, 1997, 32.

kunstile omaselt puudus läänetorn, seda asendasid viilutornid ida- ja lääneviilul.⁸¹ Siin võib rääkida tsistertslaste tüüpprojektist, sest samasugune põhiplaan on Kärkna kloostrile kuulunud Järva-Madise kirikul ja Tallinna Mihkli nunnakloostri valduste keskel oleval Juuru kirikul.

Mõtlemata paneb kiriku asukoht. Juba Raam on juhtinud tähelepanu, et Kuusalu kirik paikneb tsistertslaste tavale omaselt madalas orus allikavetest toituva põliskiärgi ääres, mitte aga kõigile nähtaval maanteeäärsel kõrgendikul.⁸² Viimane asukoht oleks aga pidanud olema aastail 1219–1220 rajatud kirikul. Kas kirik rändas teise kohta ja kus paiknes siis Saxo-aegne kirik? Kuna ristijad lähtusid oma retkedel just Kuusalust, siis on Johansen veendunud, et kirik oli seal juba olemas.⁸³ Sellisel juhul toimus asukohavahetus sama küla piirides.

Kuidas sai aga kirik kuuluda munkadele, kellel polnud oma kloostrit? Roma klooster ei asutanud ühtki tütarkloostrit ja tsistertslaste majanduskeskustes elasid tavaliselt ilmikvennad, kes tegid ise tööd. Lundi peapiiskopkonnas oli neil aga väga kõrge staatus: kloostri majanduskeskuste ja kloostrile annetatud maade valitsejad. Tööd tegid kohalikud talupojad. Seega tegutsesid tsistertslaste nagu ilmalikud mõisnikud ja olid väga aktiivsed maapoliitikas.⁸⁴ 1290. aastaks kuulus Roma munkadele Harjus 14 küla, enamik neist oli kuninga kingitus või ostu teel saadud. Kolga kohta on nüüd esimest korda märges *villa*, kuid mingile mõisale pole vihjatud.⁸⁵ Ka Tallinnas oli neil oma maatükk. Siin jääb vaid üle Johanseni ja Tarveliga nõustuda – niisuguste valduste haldamiseks pidi Kolgas juba sel ajal mõis olema.⁸⁶ Kuid isegi Taani kloostri kontekstis oli Kolga ebatavaline. Majanduskeskustes ei olnud tavaliselt munki ja neile ei kuulunud ka kirikuid. Seega tegutses Kolga otsekuu sanktsioneerimata klooster. Nii suure iseseisvuse põhjuseks võis olla suur vahemaa Gotlandi emakloostri suhtes.

Kuna 13. sajandi lõpul kuulus kihelkonnas rõhuv enamik maid Roma kloostri suhtes, siis juhiti Kolgast kogu piirkonna majandus- ja usu elu. Seega on Kuusalu korporatsioonikirik, mis teenindas kogu kihelkonda.

KOKKUVÕTE

Ocriele ja Rebala muinaskihelkondade piiridesse jäävate maavalduste ja kirikute analüüs näitab üsna sarnast pilti Taanis toimunuga. Isegi kui esimesel taanlaste võimuperioodil planeeriti mingit süsteemsemat kirikute võrgustikku, siis mõõgavendade ajal jaotati maad vasallidele ja sama olukord jäi valitsema ka taanlaste tagasi tulles, ehkki vasallide isikkoosseis vahetus. Nii nagu Lõuna-Skandinaavias

⁸¹ Raam, V. Arhitektuuri- ja kunstimälestised, 84–85.

⁸² Samas, 86.

⁸³ Johansen, P. Die Estlandliste, 13.

⁸⁴ Markus, K. Från Gotland till Estland, 152.

⁸⁵ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. I. Reval, 1853, 537.

⁸⁶ Tarvel, E. Lahemaa ajalugu, 22.

kristianiseerimise algaegadel olid ka Eestis esimesed kirikud erakirikud, kuuludes kõrgeadlile, kuningale või kloostri. Piiskopi roll oli aga tagasihoidlik. Taanis kuulusid nad vanadesse ning rikastesse suguvõsadesse ja piiskopi valdustel paiknevad kirikud olid samasugused erakirikud nagu kuninga omadki. Eestis ei olnud piiskopil võimu ja see kajastub ka kirikuehituses. Ainus piiskopikirik selles piirkonnas oli Saintake, mis oma algusaegadel täitis ilmselt rohkem ristimiskabeli funktsiooni.

Olukord muutus pärast Eestimaa mahamüümist Saksa Ordule. Orduvendadest piiskopid ajasid kõrgema ilmaliku võimuga ühtset poliitikat ja see kajastub ka kirikuehituses. Piiskopi initsiatiivil valmisid tüüpprojekti järgi koorita saalkirikud. Jõelähtme kirik kaotas oma aristokraatliku väljanägemise. Kõige vähem muutusi tegi läbi Kuusalu, mis jäi endiselt Roma munkade omandusse. 14. sajandi teisest poolest alates võiks juba rääkida kihelkonnakirikutest kogudusekiriku mõistes, isegi siis, kui maa ja patronaadiõigus kuulusid eraisikule.

TÄNUAVALDUS

Uurimus on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 5976).

MITTELALTERLICHE GRUNDBESITZE – EINE NEUE QUELLE FÜR ARCHITEKTURFORSCHER

Kersti MARKUS

Historiker Paul Johansen hat in seiner Untersuchung “Die Estlandliste des Liber Censur Danicae” (1933) die Entwicklung der kirchlichen Residenzen in Nord-estland sehr genau aufgeschrieben. Die Parochialkirchen wurden hauptsächlich auf Initiative des Dänenkönigs angelegt, aber in einigen Fällen trat auch ein Lehnsmann als Patron auf (Maholm, Tristfer, Luggenhusen und Jewe). Bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts hatte sich in Harrien und in Wierland ein Netz der Parochialkirchen ausgebildet und die weitere Entwicklung verlief friedlich und gelassen bis zum Aufstand der St. Jürgens-Nacht (1343–1345). Für die Kunsthistoriker scheint die baugeschichtliche Entwicklung der Kirchen in Harrien und Wierland ohne innere Logik zu sein und sie haben große Schwierigkeiten mit den Datierungen. Als im 13. Jahrhundert in Ösel-Wiek und Westestland sowie in Jerwen meist die Steinkirchen gebaut wurden, kann man in Nordestland derzeitige Steinbauten mit der Hilfe einer einzigen Hand aufzählen. Der wesentliche Teil der Sakralbauten sind in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts und im 15. Jahrhundert errichtet worden. Besonders auffallend sind in Harrien die Saalkirchen ohne jegliche Dekor, nur das Westgiebel ist durch einen bescheidenen Giebelturm verziert worden. Jedoch die Kirche zu Jegeleht besitzt einen Herrscherbalkon sowie Burgtürme.

Das von Johansen entworfene Bild über die Christianisierung Nordestlands scheint dennoch zu vereinfacht zu sein. Um eine deutlichere Übersicht über den dortigen Kirchenbau zu erhalten, müssen wir uns zuerst klar machen, von wem die Kirchen im 13. Jahrhundert errichtet worden sind. Der Bauherr konnte sowohl ein Kollektiv als auch eine Einzelperson sein. Ein Kollektiv bildeten entweder freie Großgrundbesitzer oder eine kirchliche Korporation (Domkapitel, Kloster). Im ersten Fall handelte es sich um eine Gemeindekirche und im anderen Fall um eine Korporationskirche. Die Kirche eines einzelnen Bauherrn könnte man eine Privatkirche nennen, wie z. B. Patrizierkirche oder Königskirche. Die Privatkirche konnte sowohl als ein privates Heiligtum oder auch als eine Parochialkirche tätig sein. Die Gemeindekirchen waren ausnahmslos Parochialkirchen. Auch ein Teil der Korporationskirchen (Klosterkirchen) konnte die Interessen des ganzen Kirchspiels in Rücksicht nehmen. Der Kirchenbau war damals eng mit dem Grundbesitz verbunden und trotz der Einsprüche der Päpste haben die Patrizier die Kirche als Privateigentum angesehen.

Welchen Bautyp vertraten die Kirchen Estlands in der Dänenzeit? Im vorliegenden Beitrag betrachtet man die Kirchen und Grundbesitze zweier Landschaften in der Umgebung Revals. *Ocriele* entspricht im allgemeinen der späteren Parochie St. Jürgens und Rebala umfasst die Kirchspiele Jegelecht, Kusal und St. Johannis. Auf Grund der Analyse scheint das Bild ähnlich wie in Dänemark zu sein. Sogar wenn man in der ersten Machtperiode der Dänen ein mehr oder weniger systematisches Kirchennetz geplant hatte, so in der Zeit des Schwertbrüderordens hat man die Ländereien an Lehnsleute verteilt und so ist es auch in der zweiten Machtperiode der Dänen geblieben, obwohl die Lehnsleute ja dann ganz neue waren. So wie in Südsandinavien zu Beginn der Christianisierung, waren auch in Estland die ersten Kirchen eher Privatkirchen und gehörten dem Hochadel (Jegelecht, Saage), dem König (Waskel) oder dem Kloster (Kusal). Die Rolle des Bischofs war bescheiden. In Dänemark gehörten die Privatkirchen den alten und wohlhabenden Familien; die Kirchen auf ihren Gebieten waren ebenfalls Privatkirchen wie die eines Königs. In Estland verfügte der Bischof über keine große Macht und das widerspiegelt sich auch im Kirchenbau. Die einzige Bischofskirche in dieser Gegend war Sagentake, die in der Anfangszeit hauptsächlich als Taufkapelle tätig war.

Nachdem Estland an den Deutschen Orden weiterverkauft wurde, änderte sich auch die Lage im Kirchenbau. Die Hochmeister und Bischöfe haben dieselbe Politik getrieben und das widerspiegelt sich auch im Kirchenbau. Auf bischöfliche Initiative entstehen Saalkirchen nach einem Typprojekt (St. Johannis, St. Jürge). Die Kirche zu Jegelecht verlor ihr aristokratisches Gepräge. Die Kirche in Kusal erlebte am wenigsten Änderungen und blieb nach wie vor im Besitz der Mönche von Roma-Kloster in Gotland. Seit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts könnte man schon über die Parochialkirchen im Sinne der Gemeindekirchen reden, auch wenn der Grundstück und das Patronatsrecht einer Privatperson der Oberschicht gehörten.